

Олена Кохан

кандидат історичних наук
старший науковий співробітник
Національного музею історії України
(Київ, Україна)

Olena Kokhan

Candidate of Historical Sciences (PhD)
Senior Researcher,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**АФІШІ ТА ДОКУМЕНТИ З КОЛЕКЦІЇ НМІУ,
ЩО ВИСВІТЛЮЮТЬ ДІЯЛЬНІСТЬ НЕПРОФЕСІЙНИХ
ТЕАТРАЛЬНИХ ГУРТІВ КИЄВА В 1920-х РОКАХ**

**POSTERS AND DOCUMENTS FROM THE COLLECTION
OF THE NMHU WHICH ILLUSTRATE THE ACTIVITY OF NON-
PROFESSIONAL THEATRICAL GROUPS IN KYIV IN THE 1920s**

Анотація

Метою статті є висвітлення питання роботи непрофесійних театральних гуртів, що діяли в Києві у 1920-х рр. на основі матеріалів із фондової колекції Національного музею історії України. Зокрема, здійснено огляд афіш, що дають часткове уявлення про репертуар деяких київських театральних гуртків, а також документ, яким регулювався час їхньої роботи.

Ключові слова:

театр, Київ 1920-х рр., Перший залізничний театр, Другий залізничний театр, театр 4-ої артшколи, Софійський гурток любителів російської драми, театральні афіші.

Abstract

The article aims to review the activity of non-professional theaters and theatrical groups in Kyiv in the 1920s based on the documents from the collection of the National Museum of the History of Ukraine. The posters have been reviewed which give a partial idea of the repertoire of some Kyiv theatrical groups as well as the document that regulated the time of their work.

Keywords:

theater, Kyiv in the 1920s, First Railway Theater, Second Railway Theater, Theater of the 4th Art School, Sophia club of Lovers of Russian Drama, theatrical posters.

Постановка проблеми. Стаття присвячена проблемі діяльності непрофесійних театрів і театральних гуртків Києва в перші роки встановлення радянської влади на території України. Здійснено огляд театральних афіш та документів із колекції Національного музею історії України, що частково висвітлюють вказану тему.

Аналіз досліджень і публікацій. Процесам перетворень та змін у культурному житті України у 1920-х рр. присвячена не одна монографія та не одна стаття як українських, так і російських авторів. Пропонована стаття ґрунтується, зокрема, на матеріалах праці Т. О. Комаренко, М. А. Шипович «Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст.» та монографії В. А. Бабюха «Политическая цензура в советской Украине в 1920–1930-е гг.» У першій роботі авторами проведено комплексне дослідження взаємовідносин між представниками радянської влади та українськими акторами, письменниками, літераторами, художниками та режисерами. Також висвітлено процес реформування культурно-мистецького життя в перші роки існування радянської влади в Україні. Праця поділена на три розділи:

- 1) загальний огляд проблеми першої половини 1920-х рр.;
- 2) вплив політики українізації на літературно-мистецьку інтелігенцію та 3) посилення політичного й ідеологічного тиску на діячів мистецтва й літератури в кінці 1920-х рр.

У той же час, монографія «Политическая цензура в советской Украине в 1920–1930-е гг.» продовжує аналіз політичної ситуації в Україні, зокрема й у контексті роботи діячів культури, не лише у 1920-х рр., а й у 1930-х рр. У ній, на основі архівних документів, проілюстровано, як цензура впливала на книговидавництво, театри, масові заходи, а через них – і на свідомість людей.

Дослідженням діяльності українських театрів у 1920-х рр. займалися такі українські вчені, як О. І. Бонь, Ю. П. Богуцький, Г. С. Брега, С. В. Гергова та багато інших. Чимало цих публікацій зібрано в «Енциклопедії історії України», виданої співробітниками Інституту історії НАН України.

Якщо про відомі професійні театри Києва початку 1920-х рр., такі як «Березіль» і театр імені Т. Шевченка, написано не одну статтю й монографію, то про непрофесійні театри література практично відсутня. Небагато інформації про них можна зустріти в довіднику «Київ. Енциклопедический справочник». У ньому є лише загальна інформація, яка не містить дані про заробітну плату акторів, умови прийому їх до гуртка та багато інших важливих питань, які допомогли б краще зрозуміти мету їхньої діяльності.

У Національному музеї історії України знаходиться лише декілька афіш, із яких можна дізнатися прізвища акторів та режисерів, репертуар та час, коли ставилися вистави.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Пропонована стаття заповнює важливу лаку в українському театрознавстві першої половини ХХ ст., де переважна більшість праць орієнтується на виміри теоретичні, і де практично відсутні дослідження, в яких явище українського театру Києва доби «Розстріляного відродження», – який, з одного боку у 1920-ті рр. переживав етап свого відродження, а з іншого все більше відчував на собі тиск партійно-ідеологічної цензури, – осмислювалося б у його проекціях на практиці музейної репрезентації тогочасної культури.

Фондова колекція Національного музею історії України, в якій зберігається багато важливих із цього погляду експонатів, дозволяє «прочитати» історію українського театрального життя Києва у 1920-ті рр. як історію іманентного протистояння органічно національного та декретованого партійного, як засадничий конфлікт між вільним творчим самовиявом драматургів, режисерів, акторів та ортодоксальною одномірністю настанов більшовицьких ідеологів, які й на «театральному фронті», як вони висловлювалися, зводили все розмаїття творчих пошуків театральних митців до потреб обслуговувати утилітарні завдання державної пропаганди.

Формулювання цілей статті. Основними цілями статті є:

1) огляд політичної ситуації в Києві на початку 1920-х рр., що безпосередньо впливала на формування непрофесійних театральних гуртів у місті;

2) огляд діяльності й, частково, репертуару непрофесійних театрів і театральних гуртків, що діяли в місті в зазначений час.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У 1920 р. Українська Народна Республіка офіційно припинила своє існування, відповідно, контроль над усім культурним життям країни перейшов до Народного Комісаріату Освіти, який було створено 29 січня 1919 р. спеціальним декретом тимчасового уряду радянської України. Вже на початку 1920 р. усіх акторів, художників, композиторів та інших працівників культури було взято на облік із метою контролю за їхньою діяльністю й творчістю, а всі театри, кіно-театри, кіностудії тощо було націоналізовано¹.

Наступним кроком радянської влади став вихід постанов і декретів, що надавали можливості для діяльності культурних діячів, а також було встановлено нагороди й звання за їхню успішну роботу. Зокрема, 31 серпня 1920 р. РНК УСРР було прийнято декрет «Про

поліпшення становища вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури й мистецтва», згідно з яким надавалися можливості для необхідного матеріального забезпечення певних осіб, які були внесені до списку заслужених. Серед театральних діячів до цього списку потрапили М. К. Заньковецька, П. К. Саксаганський, І. О. Мар'яненко та М. І. Донець. У жовтні наступного року урядом УСРР при ВУКСВ (Всеукраїнському комітеті сприяння вченим) було створено спеціальну комісію, до якої ввійшли працівники науки та мистецтва, що займалися питанням покращення матеріальних умов для вчених і митців. Окрім того, урядом УСРР були затверджені почесні звання Заслуженого артиста / художника УСРР та народного артиста / художника УСРР². Протягом 1920-х рр. на території Радянської України діяло 40 літературно-художніх організацій, що об'єднували письменників, художників, музикантів та акторів³.

Разом із припиненням діяльності більшості українських театрів, що працювали до 1920 р., з'явилися нові, часто непрофесійні. Серед них були три театри зі схожими назвами: залізничний театр, Перший і Другий залізничні театри, а також театр 4-ої артшколи, Софійський гурток любителів російської драми та інші. В колекції Національного музею історії України знаходиться декілька афіш вказаних театрів початку 1920-х рр.

Залізничний театр було створено в 1918 р. на Солом'янці. Його організатором і режисером став С. В. Кабузан – колишній соліст театру «Соловцов». Колектив театру грав п'єси російської класики та інших зарубіжних авторів, таких як В. Сарду і Б. Томас. Вистави проходили в різних місцях – у Лук'янівському народному домі в театрі «Шутка», в ідальні Головних залізничних майстерень, у Народній аудиторії, а також на товарній станції. Залізничний театр проіснував недовго – до 1919 р⁴.

Другий залізничний театр працював впродовж 1918–1927 рр. у Клубі службовців Управління Південно-Західної залізниці, яке розміщувалося на вулиці Хрещатик, 7 у будинку, що не зберігся. Театр був створений Р. Д. Пушечниковим і мав неофіційні назви «Стайня» та «Театр під мостом». У середині 1920-х рр. його було перейменовано на «Український пересувний театр». Протягом 1923–1926 рр. у театрі працювали такі відомі актори як І. Замичковський, П. Саксаганський та М. Садовський. За час діяльності Другого залізничного театру на сценах було зіграно «Наталку Полтавку» І. Котляревського, «Шельменка-денщика» і «Сва-

² Там само. – С. 9–10.

³ Там само. – С. 22.

⁴ Киев. Энциклопедический справочник. Под редакцией А. В. Кудрицкого. Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии. – Киев. 1982. – С. 179–180.

¹ Комаренко Т. О., Шипович М. А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Серія «Історичні зошити». – Київ: Інститут історії України, 1999. – С. 4–5.

таня на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького та багато інших п'єс відомих українських письменників⁵.

Перший залізничний театр також був створений Р. Д. Пушечниковим навесні 1918 р., а вже в 1923–1924 рр. його було перетворено на колектив художньої самодіяльності Головних залізничних майстерень. Спочатку театр працював у приміщенні колишньої Народної аудиторії на вулиці Бульварно-Кудрявській, 26, а з весни 1919 р. – в їдальні Головних залізничних майстерень. У театрі грали такі актори як М. Бецький, З. Жураховська, М. Комісаров та багато інших. У репертуарі Першого залізничного театру були п'єси: «Зарево», «Рабочая слободка», «Дни нашей жизни» тощо⁶.

У 1923 р. керівником Першого залізничного театру став А. М. Бучма — відомий український актор, режисер і педагог. Сам він народився у Львові в сім'ї залізничника й після закінчення чотирикласного училища працював на різних роботах. Після 1917 р. почав навчання в Київському музично-драматичному театрі ім. М. Лисенка, а вже в 1919 р. очолив «Новий Львівський театр». Серед відомих ролей Амвросія Бучми – Джіммі Хіггінс (в однойменній п'єсі Е. Сінклера), Пузир (у п'єсі «Хазяїн» І. Карпенка-Карого), Дудар (у п'єсі «Диктатура» І. Микитенка) та багато інших. Одними з найвідоміших його режисерських робіт стали кінофільм «За стіною» (1928 р.) та вистави «Назар Стодоля» (1951 р.) і «Наталка Полтавка» (1953 р.)⁷.

Як вже було зазначено, в колекції Національного музею історії України зберігається декілька афіш Першого залізничного театру. Одна з них – афіша двох вистав, що відбулися 27 і 28 січня 1923 р. Перша вистава «Дни нашей жизни» – драма в чотирьох діях Л. Андрєєва, друга – «Волна (безпечальная)» – драма в чотирьох діях В. Ришкова. Ці твори, написані в кінці 1900-х рр., були поставлені Філатовим, який і зіграв у них. Серед інших акторів — Баранова, Киселевський, Мацкевич, Нілова та інші⁸. (Рис. 1)

Рис. 1.
Афіша Першого
залізничного театру від 27
і 28 січня 1923 р.

Друга афіша Першого залізничного театру – за 19 і 20 травня 1923 р. Тоді Любиним було поставлено дві вистави «Без вины виноватые» О. Островського і «Гибель надежды»⁹. (Рис. 2)

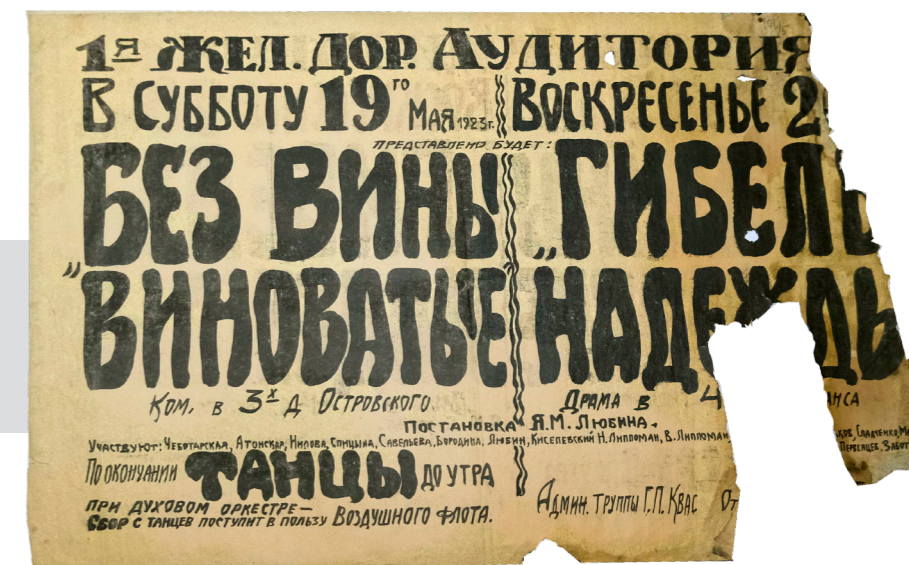

Рис. 2.
Афіша Першого
залізничного театру
від 19 і 20 травня 1923 р.

Третя афіша – із зазначенням п'єс, що були поставлені 16 і 17 грудня того ж року Фебером – «Шут на троне» і «Трактирша»¹⁰. (Рис. 3)

⁵ Там само. С. 109.

⁶ Там само. С. 427–428.

⁷ Брега Г. С. Бучма Амвросій Максиміліанович // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В / Редколегія: В. А. Смолій (голова) та інші. НАН України. Інститут історії України. – Київ: «Наукова думка», 2003. – С. 421.

⁸ Афіша Першого залізничного театру від 27 і 28 січня 1923 р. // Національний музей історії України. Фонди. До ЛД-1708.

⁹ Афіша Першого залізничного театру від 19 і 20 травня 1923 р. // Національний музей історії України. Фонди. До ЛД-1708.

¹⁰ Афіша Першого залізничного театру від 16 і 17 грудня 1923 р. // Національний музей історії України. Фонди. До ЛД-1708.

Рис. 3.
Афіша Першого
залізничного театру
від 16 і 17 грудня 1923 р.

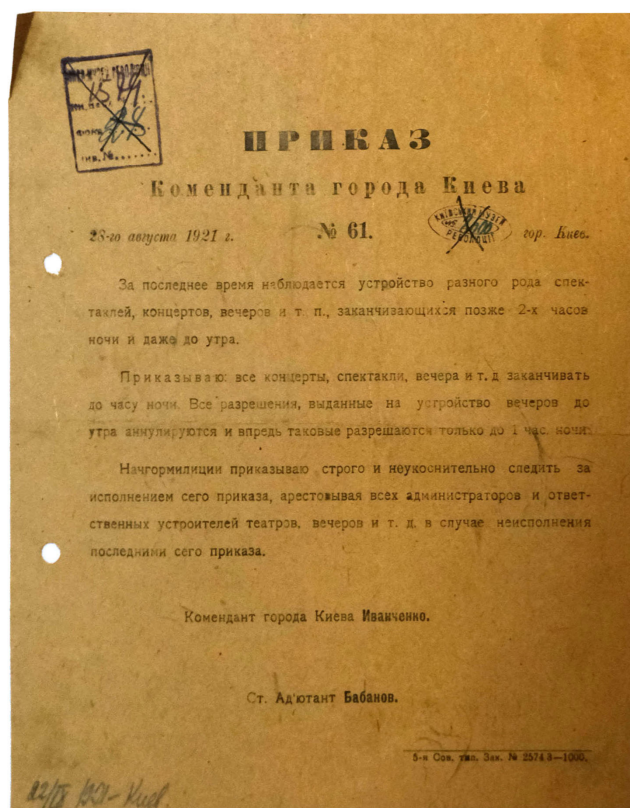

Рис. 4.
«Приказ коменданта города Киева № 61»
від 28 серпня 1921 р.

Усі вистави із вказаних вище афіш, починалися о 8 годині вечора, а після їхнього завершення відбувалися танці під гру оркестру духової музики, що тривали до ранку. З огляду на це, варто зазначити, що ще 28 серпня 1921 р. у Києві вийшов наказ за підписами коменданта і старшого ад'ютанта міста із забороною проведення вистав, концертів, творчих вечорів та інших подібних заходів пізніше першої години ночі – чого не бачимо на афішах Першого залізничного театру, опублікованих на два роки пізніше виходу цього наказу. Всіх, хто порушував цей наказ, мали арештовувати. (Рис. 4)¹¹

Серед названих непрофесійних театрів Києва лише Другий залізничний театр працював до 1927 р., Залізничний та Перший залізничний театри припинили свою діяльність ще на початку 1920-х рр. Декілька акторів цих театрів, після їхнього закриття, створили 4-ту артшколу, що й зазначено на афішах, представлених у колекції музею. Ця продовжувала давати вистави у другій половині 1920-х рр. у Кадетському гаю міста Києва.

У колекції Національного музею історії України знаходяться дві афіші трупи акторів-залізничників 4-тої артшколи: афіша комедії у чотирьох діях «Хорошо сшитый фрак». (Рис. 5)¹² і афіша двох драм «Обрыв» і «Пламя». (Рис. 6)¹³ Вистави починались о дев'ятій годині вечора і, так само, як і бачимо в афішах Першого залізничного театру, після завершення вистав, під музику духового оркестру залізничників, тривали танці до ранку, незважаючи на жодні заборони.

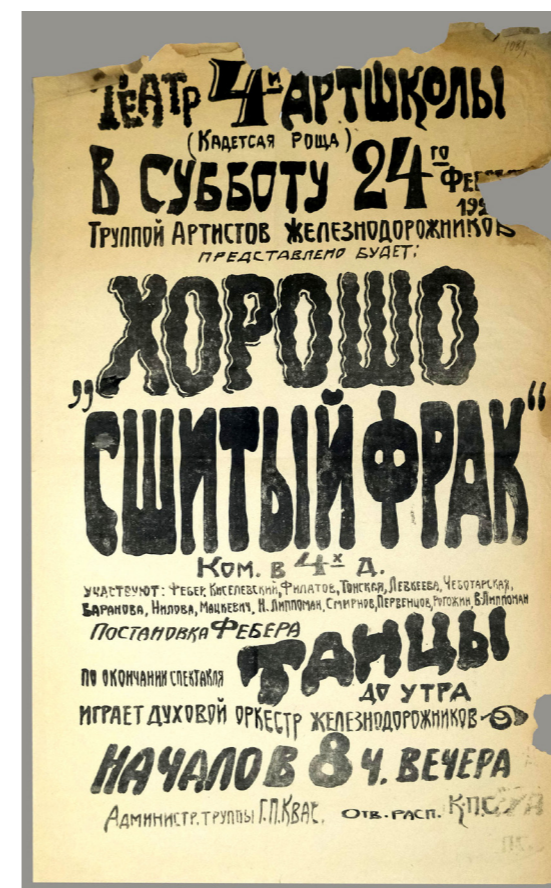

Рис. 5.
Афіша театру 4-ої артшколи. 1920-ті рр.

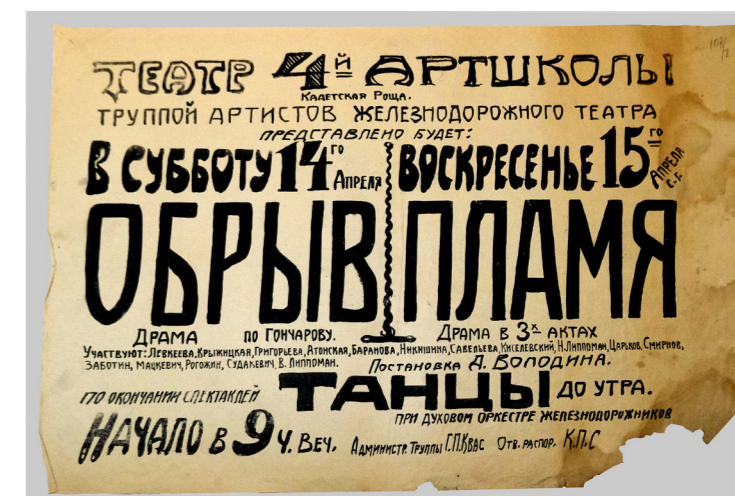

Рис. 6.
Афіша театру 4-ої артшколи. 1920-ті рр.

¹¹ «Приказ коменданта города Киева № 61» від 28 серпня 1921 р. // Національний музей історії України. Фонди. Л-1559.

¹² Афіша театру 4-ої артшколи. 1920-ті рр. // Національний музей історії України. Фонди. До ЛД-1708.

¹³ Афіша театру 4-ої артшколи. 1920-ті рр. // Національний музей історії України. Фонди. До ЛД-1709.

Ще одним театральним гуртком, створеним у 1919 р., був Софійський гурток любителів російської драми, актори якого ставили вистави в колишньому «Домі Бергоньє», збудованому в 1875 р. У колекції Національного музею історії України знаходиться афіша двох вистав цього гуртка: «В когтях нищеты» і «Ив. Ив. Дудочкин», що відбулися 25 серпня 1919 р. На афіші зазначено, що початок першої вистави відбувся о 8:30, а в антрактах грав оркестр духової музики. (Рис. 7)¹⁴ Сьогодні в цьому будинку знаходиться Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки.

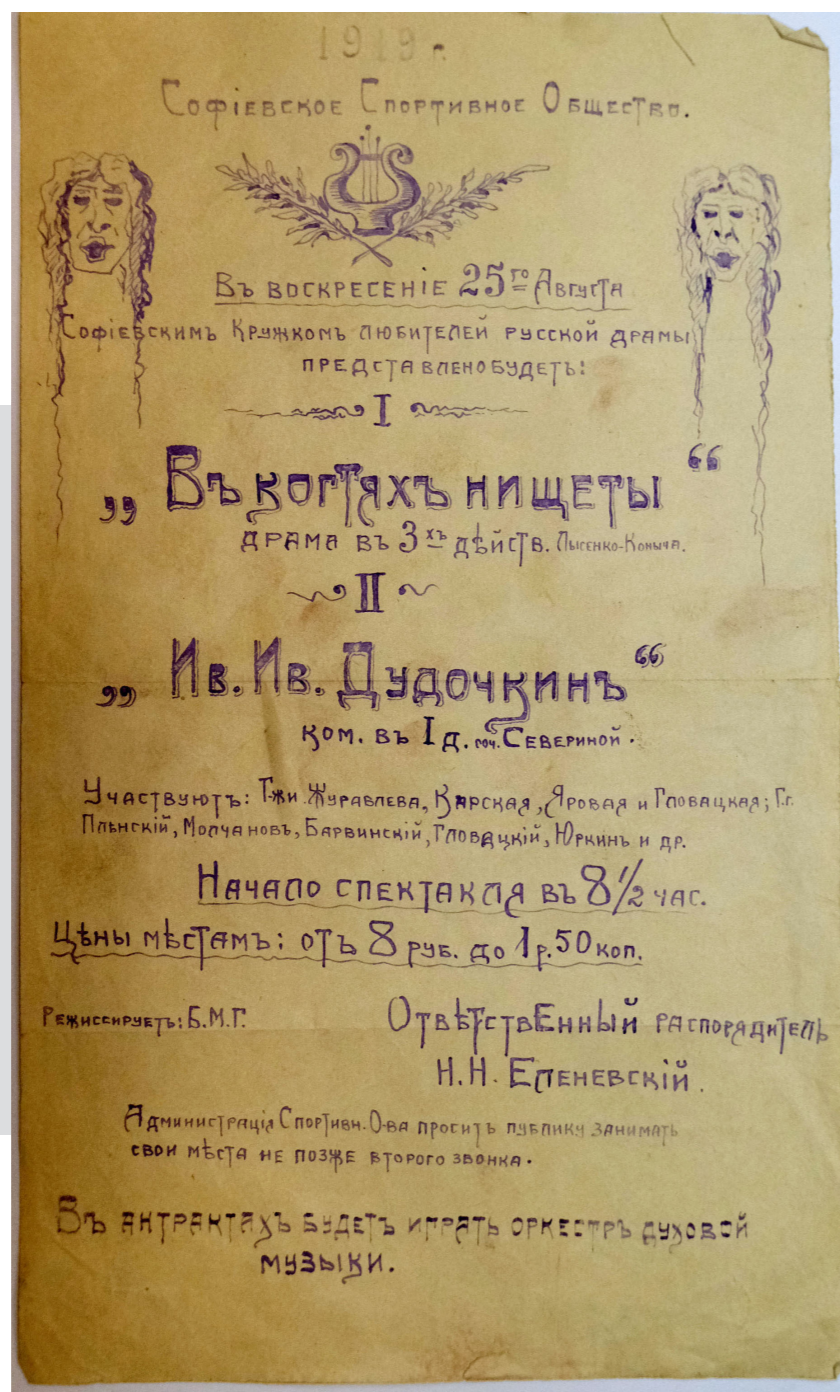
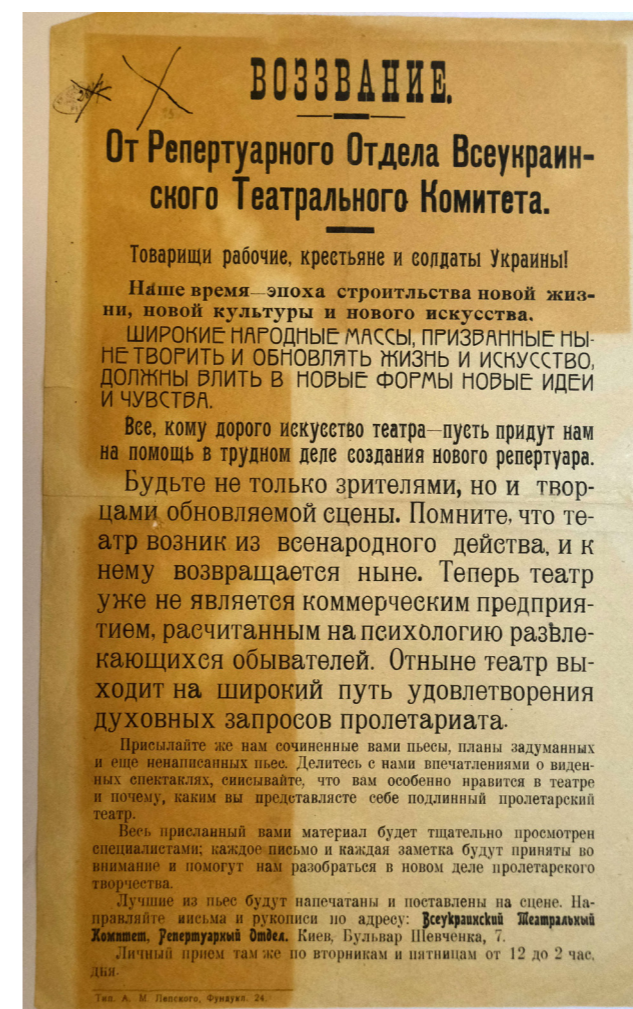

Рис. 7.
Афіша Софійського гуртка любителів російської драми

Як можемо бачити із назв театральних гуртків, вони спонукали людей робітничих професій активно долучатися до творчості. Ще на початку лютого 1919 р. при Відділі мистецтв Народного Комісаріату Праці було створено Всеукраїнський театральний комітет, який займався організацією театрів на території УСРР. Важливим завданням Комітету був підбір театрального репертуару у відповідності до тогочасного «соціального й психологічного духу»¹⁵.

У колекції Національного музею історії України знаходиться звернення Репертуарного відділу Всеукраїнського театрального комітету до робітників, селян та солдатів України з проханням надсилати їм готові п'єси і плани задуманих, але ще не написаних п'єс за адресою: м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 7. Найкращі ж п'єси обіцяли друкувати і ставити на сцені, оскільки, за їхніми словами: «Отныне театр выходит на широкий путь удовлетворения духовных запросов пролетариата». (Рис. 8)¹⁶

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи, можемо сказати, що на початку 1920-х рр., у зв'язку зі зміною влади в Україні та впровадженням нової ідеології, суттєво змінюється й репертуар українських театрів, зокрема й київських. У цей час у Києві, так само як і в інших містах України, почали з'являтися невеликі непрофесійні театри й театральні гуртки, що залучали людей робітничих професій до участі в них.

Перспектива подальших досліджень бачиться у створенні виставкового, а в перспективі й експозиційного проекту, який би пов'язав українське театральне

Рис. 8.
Афіша Софійського гуртка любителів російської драми

¹⁴ Афіша Софійського гуртка любителів російської драми // Національний музей історії України. Фонди Л-3581.

¹⁵ Бабюх В. А. Политическая цензура в советской Украине в 1920–1930-е гг. монография // М-во образ. и науки России, Казан. нац. иссл. технол. ун-т. – Казань: издательство КНИТУ, 2012. – С. 89.

¹⁶ «Воззвание от Репертуарного Отдела Всеукраинского Театрального Комитета» // Національний музей історії України. Фонди. Л-1497.

життя Києва 1920-х рр. із цілим процесом переходу української культури від етапу домодерного до періоду індустріального й навіть авангардного. Цей процес відбувався, з одного боку, в умовах надзвичайно творчого піднесення, спричиненого енергетикою пробудженого Українською революцією соціуму, який розпочав інтенсивний етап свого націєтворення, з іншого – це відбувалося в умовах дедалі зростаючого тиску імперського центру, який, використовуючи марксистську риторичку, по суті прагнув повернути українську культуру, і театр зокрема, у ситуацію передреволюційну, коли український театр мав обслуговувати лише «нижчі поверхи» соціальних запитів, зосереджуючись на етнографізмі, огрубленій кумедності, фальшивій романтиці. У такий спосіб, подальші дослідження в цьому напрямі мають з'ясувати ті механізми, за допомогою яких Кремль, формально визнаючи право української культури, і зокрема українського театру, на існування, фактично повертав усе в добу Емського циркуляру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Афіша Першого залізничного театру від 27 і 28 січня 1923 р. // Національний музей історії України. Фонди. ЛД-1708.

Афіша Першого залізничного театру від 19 і 20 травня 1923 р. // Національний музей історії України. Фонди. До ЛД-1708.

Афіша Першого залізничного театру від 16 і 17 грудня 1923 р. // Національний музей історії України. Фонди. До ЛД-1708.

Афіша Софійського гуртка любителів російської драми // Національний музей історії України. Л-3581.

Афіша театру 4 ої артшколи. 1920 ті рр. // Національний музей історії України. Фонди. До ЛД-1708.

Афіша театру 4 ої артшколи. 1920-ті рр. // Національний музей історії України. Фонди. До ЛД-1709.

Бабюх В. А. Политическая цензура в советской Украине в 1920–1930-е гг. монография // М-во образ. и науки России, Казан. нац. исслед. технол. ун-т. – Казань: издательство КНИТУ, 2012. – С. 89.

Брега Г. С. Бучма Амвросій Максиміліанович. С. 421 // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В / Редколегія: В. А. Смолій (голова) та інші. НАН України. Інститут історії України. – Київ: «Наукова думка», 2003. – 688 с.

«Воззвание от Репертуарного Отдела Всеукраинского Театрального Комитета» // Національний музей історії України. Фонди. Л-1497.

Київ. Енциклопедический справочник. Под редакцией А. В. Кудрицкого. Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии. – Киев. 1982. – 704 с.

Комаренко Т. О., Шипович М. А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Серія «Історичні зошити». – Київ: Інститут історії України, 1999. – 63 с.

«Приказ коменданта города Киева № 61» від 28 серпня 1921 р. // Національний музей історії України. Фонди. Л-1559.

Наталія Кошова

наукова співробітниця
науково-дослідного відділу збереження фондів
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Nataliia Koshova

Research Fellow,
Research Department of Preservation of Funds,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**ЛЮБОМИР РИХТИЦЬКИЙ –
ТВОРЕЦЬ ПІДПІЛЬНОЇ ПОШТИ УКРАЇНИ:
ФІЛАТЕЛІЯ ППУ В УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЙНИХ ФОНДАХ**

**LIUBOMYR RYKHITYTSKYI
AS A CREATOR OF THE UNDERGROUND POST OF UKRAINE (UPU):
UPU'S PHILATELY IN UKRAINIAN MUSEUM FUNDS**

Анотація

У статті висвітлено життя і діяльність Любомира Рихтицького, який пов'язав своє життя і творчість еміграційного періоду з культурно-національним відродженням України. Розглянуто важливий аспект його діяльності, що стосується створення Підпільної Пошти України, а також колекції і виставки філателії ППУ в різних музеях України.

Ключові слова:

українська еміграція в ХХ ст., Національний музей історії України, філателія.

Abstract

The article elucidates the life and activities of Liubomyr Rykhtytskyi, who devoted his life and work during the emigration period to the cultural and national revival of Ukraine. An important aspect of his activity, which relates to the creation of the Underground Post of Ukraine, as well as the collections and exhibitions of philately of the UPU in various museums of Ukraine are considered.

Ключові слова:

Ukrainian emigration in the 20th century, National Museum of the History of Ukraine, philately.

Мета розвідки – привернути увагу до багатогранної діяльності відомого культурного діяча української діаспори, письменника, журналіста, кіносценариста, видавця Любомира Рихтицького та акцентувати на важливій ролі, яку відіграла створена ним Підпільна Пошта України (далі ППУ) у просуванні української державницької ідеї у світі.

Завдання дослідження – уточнити біографічні дані Л. Рихтицького; продемонструвати на прикладі колекцій та виставкових проєктів окремих музеїв України те, як тематика Підпільної Пошти України – цього недержавного видавництва, відгукується на важливі події історії України та вшановуючи визначних осіб у її історії, сприяла консолідації української діаспори в її боротьбі за незалежну Україну.

Актуальність статті – філателія ППУ була важливою ідеологічною зброєю в щоденній боротьбі за майбутню незалежну українську державу, за збереження української ідентичності, мови й культури в діаспорі. Численні виставки і колекції музеїв України є свідченням тих зусиль, що доклали діячі української діаспори, й зокрема Л. Рихтицький, для відродження вільної України.

Л. Рихтицький відоміший як автор романів, повістей, оповідань, кіносценаріїв, а також як журналіст і публіцист. Видавництва української діаспори за кордоном випустили 26 томів його творів¹. Літературну творчість Л. Рихтицького в Україні почали досліджувати після 1990 р. Проте недостатньо відомою залишається його графічна творчість та роль у творенні і становленні ППУ, для потреб якої він залучав відомих українських художників, і сам малював марки.

Енциклопедія українознавства не містить окремої статті про нього. Є лише згадка в статті «Філателія» в абзаці, присвяченому ППУ: «керівник Л. Рихтицький». У Вікіпедії можна знайти статтю про Степана Любомирського (псевдонім Л. Рихтицького), проте згадки про ППУ немає. В Енциклопедії української діаспори у статті, присвяченій діячеві, є лише згадка про створену ним серію поштових марок «Української підпільної Пошти»². До того, що про філателістичну діяльність і графіку Л. Рихтицького мало

¹ Любомир Рихтицький (Степан Любомирський) [Електронний ресурс]: Дрогобиччина. Вікова спадщина. – Режим доступу: <https://drohobychyna.com.ua/section/osobistosti/lyubomir-rihtickyi-stepan-lyubomirskiy/> (дата звернення: 26.12.2021).

² У «Енциклопедії українознавства» міститься згадка про Любомира Рихтицького як керівника ППУ, див.: Кікта С. Філателія. Підпільна Пошта України (ППУ) // Енциклопедія українознавства: словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3507; Любомирський Степан. [Електронний ресурс]: Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%8E%D0%B1%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD (дата звернення: 22.12.2021); Рихтицький Любомир // Енциклопедія української діаспори: у 7-ми томах, 4-х книгах / Гол. ред. Василь Маркусь; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці. – Т. 1: Сполучені Штати Америки. Кн. 2. – Нью-Йорк-Чикаго, 2012. – С. 332.